

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՀԱՅԿ
(ԱԻ)

ՀԱՐՈՒՆԻՔԻ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐԱԿԱՆ ԿԱՅԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԱՍ ՏԱՐԻՆ (1910-1920 թթ.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանական միսիոներական կայանները, թեև դժվարին պայմաններում, սակայն շարունակում են իրենց գործունեությունն՝ ի տարբերություն Անտանտի երկրների միսիոներական կազմակերպությունների, որոնք, որպես թշնամի պետության ներկայացուցչություններ, ստիպված էին դադարեցնել իրենց գործունեությունը և հեռանալ երկրից: Մինչև ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելը՝ 1917 թ. ապրիլը, որպես չեզոք երկիր, վերջինիս միսիոներներն ու Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը ևս (OULAH-ABCFM American Board of Commissioners for Foreign Missions) կարողանում են այստեղ գործունեություն ծավալել: Այնուամենայնիվ, ելնելով Օսմանյան կայսրության և Գերմանիայի միջև դաշնակցային հարաբերություններից, գերմանացի միսիոներները փոքր ինչ արտոնյալ կարգավիճակ ունեին օսմանյան իշխանությունների հետ հարաբերություններում:

Համաշխարհային պատերազմի սկսվելու ժամանակ Օսմանյան կայսրության հայաշատ վայրերում գործում էր գերմանական միսիոներական 7 հիմնական կայան: Դրանցից Մեզրեի, Մարաշի, Վանի, Մուշի և Հարունիեի կայանները պատկանում էին «Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միությանը» (այսուհետ՝ ԱՔԲԳՕՄ, նախապես այս կազմակերպությունը կոչվել էր «Հայաստանի օգնության գերմանական միություն»՝ ունենալով երկու հիմնական կենտրոն՝ Բեռլինի և Մայնի Ֆրանկֆուրտի: Սակայն հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց Ֆրանկֆուրտի կոմիտեն վերանվանվել էր ԱՔԲԳՕՄ, իսկ Բեռլինի կոմիտեն՝ «Գերմանական արևելյան առաքելություն»), որոնցում (ենթակայանների հետ միասին) ապաստան էր գտել շուրջ 3000 երեխա,

իսկ կայաններում և հարակից գյուղերում գերմանացիների կողմից պահվող դպրոցներում կրթություն էր ստանում 3361 երեխա¹։ Օսմանյան կայսրության հայաշատ վայրերում ևս մեկական հիմնական կայան պատկանում էր Գերմանական արևելյան առաքելությանը (Ուրֆայի կայանը՝ հիմնադրված 1896 թ.)² և Քրիստոֆելի կույրերի առաքելությանը (Մալաթիայի կայանը՝ հիմնադրված 1909 թ. Էոնսա Յակոբ Քրիստոֆելի կողմից (1876-1955 թթ.), ով մինչ այդ եղել էր Սվազում շվեյցարական որբախնամ գործի տնօրենը³։

Այս գերմանական միսիոներական հիմնական կայաններից⁴ վերջինը հիմնադրվել է Հարունիեի կայանը։ Այն վերոշարադրյալներից միակն էր, որը տեղակայված էր գյուղում։ (Այս գյուղը կոչվում էր նաև Խառնե (Գտնվում էր Ադանայի վիլայեթում), սակայն քանի որ գերմանացիների մոտ կայանը անվանվում էր Հարունիեի, մենք հավատարիմ ենք մնացել այդ անվանը)⁵։

Հարունիեն, լինելով Ադանայի վիլայեթի գյուղերից մեկը, անմասն չէր մնացել 1909 թ. կոտորածներից։ Դրանք այստեղ սկսվել էին ապրիլի 15-ին։ Ըստ Հարունիեի քահանայի այրու՝ գյուղի բոլոր տղամարդկանցից կենդանի էր մնացել միայն 5-6 հոգի։ Սպանվել էր 157 տղամարդ և 1 կին։ Փրկվածները 14 օր շարունակ անցկացրել էին լեռներում։ Այդ ընթացքում բռնություններն ու սպանությունները

¹ Sonnen-Aufgang, Mitteilungen des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e.V, Frankfurt am Main, 1914, Heft 5, Februar, S. 69.

² Հայրունի Ա., Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Ե., 2002, էջ 73։

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս Thüne S., Ernst Jakob Christoffel, Ein Leben im Dienst Jesu, Nürnberg, Verlag für Theologie und Religionswissenschaft, 2007, S. 450.

⁴ Գերմանացիներն իրենք են առաձևացնում հիմնական կայանները ենթակայաններից՝ առաջինները որակելով որպես Hauptstation, իսկ երկրորդները՝ Nebenstation։

⁵ Հարունիե (Խառնի, Խարնե, Խառնը, Հարուն, Հարունի դոյակ և այլն) գյուղը գտնվում էր Ադանայի նահանգում, Ջեբել-Բերեքեթի գավառում, Բադչե գավառակում։ 1909 թ. ջարդից առաջ Հարունիեն ուներ 140 տուն, որից 130-ը թուրքերը ջարդի ժամանակ այրել էին և հայ բնակչությանը գրեթե ամբողջությամբ կոտորել էին։ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1988, հատոր 2, էջ 679։

շարունակվել էին, թուրքերը տարել էին երիտասարդ հայ կանանց ու աղջիկներին⁶։ Այս կոտորածների ժամանակ Մարաշի կայանի աշխատակիցները (Մարաշն իր աշխարհագրական դիրքով հեռու չէր գտնվում Հարունիեից) բժիշկ Բ. Մյուլերլայլեի, վերջինիս կնոջ՝ Լուիզեի Մյուլերլայլեի (օրիորդական ազգանունը՝ Այտել), Պաուլա Շեֆերի և հայ աշխատակիցների մասնակցությամբ արշավախումբ կազմելով՝ շտապում են այստեղ՝ փորձելով օգնություն ցուցաբերել տեղի ու շրջակայքի հայ ազգաբնակչությանը, սննդամթերք, դեղորայք տրամադրում նրանց, հիմնում վրանային ճամբարներ վերջիններիս համար և այլն։ Մարաշի կայանի աշխատակիցները վերադարձի ժամանակ իրենց հետ Մարաշ են բերում նաև շուրջ 200 որբացած երեխայի, ինչպես նաև այրիների։

Սակայն Մարաշի կայանում երեխաների քանակի կտրուկ ավելացման հետ կապված ծագած դժվարությունների պատճառով, ինչպես նաև ելնելով այն հանգամանքից, որ Հարունիեի բնակչությունը խիստ կարիքի մեջ է, ստեղծված պայմանների ճնշման տակ որոշում է կայացվում Հարունիեում չսահմանափակվել միայն ժամանակ առ ժամանակ օգնություն ցուցաբերելով, այլ այդ աշխատանքը դարձնել մշտական և գյուղում կայան հիմնել։ 1910 թ. այստեղ սկսվում է որբանոցի շինարարությունը, որը ղեկավարում էր Մարաշի կայանից Կառլ Բլանկը։ Հարունիեում որբանոցի շենքի կառուցումից հետո (ինչն ամենևին էլ սահուն ընթացք չի ունենում թուրքական կողմից հարուցված մի շարք խնդիրների պատճառով) 1910 թ. դեկտեմբերի 5-10-ը Մարաշից Հարունիե է տեղափոխվում ժամանակին այստեղից ու շրջակայքից հավաքագրված 175 երեխա՝ 80 տղա և 95 աղջիկ (մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 166 երեխա՝ 86 աղջիկ և 80 տղա), իսկ կայանը ղեկավարելու էր Յոհաննես Շտորքը՝ կնոջ՝ Զիգրիդի (Զիգրիդ Գրյունհագեն, դանիացի, Մեզրեի դանիական էմմաուս որբանոցի կառավարիչ Մինա Գրյունհագենի դուստրը, այժմ՝ Շտորք) հետ միասին, իսկ կայանում աշխատելու էին նաև Կեթե Յորկենն ու Ինա Մայնքեն⁷։ Հետագայում՝ 1912 թ. աշնանից սկսած Շտորք ամուսինների հեռանում են այստեղից (տեղափոխվում են Մարաշի կայան), իսկ

⁶ Sonnen-Aufgang, Heft 1, 1909, Oktober, S. 8-9; Heft 2, 1909, November, S. 19-22.

⁷ Sonnen-Aufgang, Heft 6, 1911, März, S. 79; Heft 7, 1911, April, S. 99.

փոխարենը Գերմանիայից այստեղ են ժամանում Բեննո և Աննա ֆոն Դոբելեր ամուսինները (վերջիններս մինչ այդ ղեկավարել էին Մուշի կայանը, սակայն Գերմանիա հանգստանալու վերադառնալուց հետո ԱՔԲԳՕՄ որոշմամբ ոչ թե մեկնել էին Մուշ, այլ Հարունիե) և ստանձնում Հարունիեի կայանի ղեկավարումը⁸:

Նորակառույց երկհարկանի որբանոցն իր սպիտակ ներկված լինելու պատճառով կոչվում էր նաև «Սպիտակ տուն»: Այն նախատեսված էր աղջիկների և տղաների համար: Բացի երեխաների կացարաններից, շենքում կային նաև բնակարաններ աշխատակիցների համար, ճաշասենյակ, հյուրասենյակ, չորանոց, հիվադասենյակներ և կարի սենյակ: Մեղանները, անկողինները և աթոռները բերվել էին Մարաշի կայանից: Շենքի երկարությունը 41 մետր էր: Կային օժանդակ շինություններ, ինչպես օրինակ բաղնիքն ու լվացքատունը⁹:

Երեխաների կրթությունը սկզբնապես երկլեզու էր՝ հայերեն և գերմաներեն: Բարձր դասարաններում հետագայում սկսում են սովորել նաև օսմաներեն: Այստեղ ժամանակի ընթացքում բավականին բարձր մակարդակի է հասնում երեխաների գերմաներենի իմացությունը: Այստեղ, ինչպես նաև Մարաշի կայանում գերմաներենի պահանջարկը բարձր էր՝ պայմանավորված Բաղդադի երկաթուղու մոտիկությամբ և Հալեպի գերմանական ռեալական դպրոցով¹⁰: Ուսուցչական

⁸ Ադանայի կոորաժների ազդեցության տակ 1911 թ. Աննա ֆոն Դոբելերը 12 տարի Օսմանյան կայսրությունում հայերի շրջանում աշխատելուց հետո տալիս է այստեղ տիրող իրավիճակի նկարագիրը. «Մեզ համար ցնցող կերպով պարզ դարձավ. մեր աշխատանքը մի մեռնող ժողովրդի հետ էր: Սովը, մերկությունը, ամեն տեսակի ճնշումները և չլսված սարսափելի հարկային բեռը ժողովրդին այս վիճակին էին հասցրել: Արդուլ Համիդի ոչնչացման համակարգն արել էր իր գործը և շարունակում է անել օրեցօր: Այն գաղափարը, որ հայ ժողովուրդը պետք է ճնշվի, առկա է յուրաքանչյուրի մեջ՝ կառավարության պաշտոնյայից մինչև տղետ ուստիկան: Տղամարդիկ, կերակրողները զանգվածաբար բանտեր են ուղարկվել»: Schulz H.- D. (Schriftsleiter), Handelt bis ich wiederkomme: 100 Jahre Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient e.V., Bad Homburg, 1896, S. 16.

⁹ Sonnen-Aufgang, Heft 11, 13 Jahrgang, 1911, August, S. 167-168.

¹⁰ Blaser B., (Hg.), 110 Jahre Deutscher Hilfsbund im Orient: 1896-Ende 2006, Bad Homburg, 2006, S. 5.

անձնակազմում ներգրավված էին նաև հայեր ի դեմս Մարթայի, ով այստեղ էր ժամանել Մեզրեից և Մարինե Դայանի Պարտիզակից:

Կայանի հիմնադրումից շուրջ մեկ ամիս անց՝ 1911 թ. հունվարին միսիոներուհիներից Ինա Մայնքեի և Կեթե Յորկենի ջանքերով ու տեղացիների աջակցությամբ այստեղ մի սենյակ է կահավորվում որպես պոլիկլինիկա և սկիզբ դրվում նաև հիվանդախնամ գործունեությանը: Որոշ ժամանակով այստեղ աշխատելու է գալիս Մարաշի կայանի «Սալեմ» հիվանդանոցի երկարամյա քույր Պաուլա Շեֆերը:

Հարունիեի կայանը մեծ դժվարություններով կարողանում է վերապրել Համաշխարհային պատերազմն ու Հայոց ցեղասպանությունը: 1916 թ. սկզբներին այստեղ է տեղափոխվում էստոնուհի Հեդվիգ Բյուլը, ում ֆոն Դոբելերների ու Յոհաննա Հաքերի հետ միասին վիճակված էր կրելու այս կայանի գործունեության հետ կապված բոլոր դժվարությունները: Այս միսիոներները մեծագույն ջանքերի գնով կարողանում են փրկել որբերին՝ վերապրելով Առաջին համաշխարհային պատերազմն ու կոտորածները¹¹:

Կիլիկիայում ֆրանսիական և թուրքական զորքերի բախումների, ինչպես նաև պատերազմում Գերմանիայի պարտությամբ պայմանավորված՝ Հարունիեի կայանը հայտնվում է նոր դժվարությունների առջև: Կայանի գերմանացի աշխատակիցներն Անտանտի որոշմամբ ստիպված էին լքել Օսմանյան կայսրությունը: Վերջիններս մեկնում են Մարաշի կայանի աշխատակիցների հետ միասին: Հեդվիգ Բյուլն անձնագրային խնդիրների պատճառով որոշ ժամանակ դեռևս պետք է մնար կայսրությունում: Կայանը դեռևս որոշ ժամանակ շարունակում է իր գոյությունը հայ աշխատակիցների ղեկավարության ներքո (ամերիկացի միսիոներները պատրաստակամություն էին հայտնել գերմանական բոլոր կանգուն միսիոներական կայանները համալրել իրենց աշխատակիցներով՝ վերջիններիս հեռանալուց հետո), սակայն այս կարգավիճակով ևս երկար կյանք չի ունենում: 1920 թ. մարտին ֆրանսիական զորքերի

¹¹ Գրիգորյան Վ., Հայությանը նվիրված կյանք. էստոնուհի Հեդվիգ Բյուլի հայանպաստ գործունեությունը Կիլիկիայում և Սիրիայում (1911-1951 թթ.), Ե., 1996, էջ 24:

նահանջի ժամանակ կազմակերպվում է կայանի երեխաների փախուստը (այստեղ կար 170 երեխա) հայ աշխատակիցների և ուսուցիչների ղեկավարությամբ: Փետրվար-մարտ ամսիներին Հարունիեն դարձել էր ռազմադաշտ: 1920 թ. մարտի 26-ի գիշերը 13 օրվա մարտերից հետո երեխաները կայանի հայ աշխատակիցների ու հայ զինվորների ուղեկցությամբ (Ֆրանսիացի զինվորները սպասում էին հարթավայրում) սարսափելի ցրտի ու խոնավ եղանակային պայմաններում անաղմուկ փախչում են նախ՝ մոտակա գյուղ (գերմանացիներն այն անվանում են Յարըբաշը, առանց կորուստների այստեղ հասնում 14 ժամվա քայլից հետո՝ շրջանցելով ուղիղ ճանապարհը), ապա՝ Ադանա, որտեղից էլ հետագայում Ջմյուռնիա: Ադանայում Հարունիեի որբանոցի երեխաներն արժանանում են հայ օգնական ուժերի խնամքին: Նրանց կեսը վրանների տակ են վերցվում, իսկ մյուս կեսը՝ քաղաքի որբանոցներից մեկը¹²: Այս փախուստով Հարունիեի կայանը վերջնականապես դադարեցնում է իր գոյությունը, իսկ որբանոցը, գրավվելուց հետո, կողոպտվում և հրի է մատնվում թուրքերի կողմից:

Ամփոփելով Հարունիեի կայանի գործունեության 10 տարին, պետք է նշել, որ այն սեղծվելով 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների հետևանքով, դադարեցնում է իր գոյությունը նոր կոտորածների և պատերազմական գործողությունների պատճառով: Որոշ ժամանակ լինելով բախումների ականատես և մասնակից՝ տեղի հայությունը Ֆրանսիացի զինվորների և հայ կամավորների նահանջի հետ մեկտեղ հեռանում են Հարունիեից: Կայանի շուրջ 170 որբերը ևս լքելով որբանոցը՝ հեռանում են դեպի Ադանա: Այդքանով ավարտվում է Օսմանյան կայսրությունում գերմանական ամենաերիտասարդ միսիոներական հիմնական կայանի գոյությունը: Այստեղ, ինչպես նաև գերմանական միսիոներական կայանների մեծ մասում (բացառությամբ

¹² Sonnen-Aufgang, Heft 11/12, 1920, August-September, S. 74-76, S. 80; Heft 2, 1920, November, S. 10-11: Պատմելով այս փախուստի մասին՝ հոդվածի հեղինակն այն համեմատում է 1915 թ. տարագրության հետ նշելով, որ այն շատ ավելի լավն էր սրա համեմատ, քանի որ ամեն ընտանիք իր տրամադրության տակ ուներ մի կենդանի և հետև էր վերցրել անհրաժեշտ իրերը: Այժմ փախչողներն ստիպված էին ամեն ինչը թողնել: Երեխաներն ու նրանց ուղեկիցները գտնվում էին խղճուկ վիճակում:

Մուշի և Մալաթիայի) հնարավոր եղավ վերապրել Առաջին համաշխարհային պատերազմը և դրա ընթացքում իրականացված հայ ազգաբնակչության կոտորածներն ու ցեղասպանությունը՝ փրկելով կայանում ապաստան գտած երեխաներին ու անձնակազմին:

MARTIROSYAN HAYK

(IOS)

A DECADE OF THE ACTIVITY OF HARUNIE GERMAN MISSIONARY CAMP (1910-1920)

Harunie missionary camp in Adana Vilayet is the last one of the German missionary camps established in the Ottoman Empire. The camp began its activities in December 1910. The establishment of the orphanage of the camp was due to the need of providing shelter to at least a small number of orphans of the Cilicia massacres in 1909. After Cilicia massacres, about 200 kids from these areas found a shelter in German Marash orphanage. Most of them moved to Harunie camp after its construction. The camp was able to continue its operation during the years of World War One and Genocide saving the lives of most of its godchildren and staff. Harunie missionary camp existed till March 1920.